

Burgerinitiatieven zijn beter voor de natuur. Of niet?

Het borrelt in de samenleving. Overal bloeien initiatieven op van burgers die iets aan hun leefomgeving willen doen. Het verfoeide individualisme lijkt te hebben plaatsgemaakt voor wat Salverda *et al.* (2012) omschrijven als de 'doe het zelf'-maatschappij, ofwel de 'weconomy'. Burgers zoeken elkaar op uit verzet tegen veranderingen die anderen in gang willen zetten of vanuit de wens een bestaande situatie te verbeteren (WRR, 2012). De vraag wat dit betekent in de context van het natuurbeleid, en welke onderzoeksvragen deze ontwikkeling met zich mee brengt, verkennen we in dit essay.

Ook op gebied van natuur en landschap zijn er initiatieven. Mensen voelen zich betrokken bij hun omgeving, voelen zich er weer mede-eigenaar van. Dat burgers initiatief nemen voor behoud van natuur en landschap is overigens niet nieuw. Sterker nog, het natuurbeleid van de Nederlandse rijksoverheid kwam pas tot stand nadat burgers het initiatief hadden genomen dat begin twintigste eeuw leidde tot de oprichting van Natuurmonumenten (Van der Windt, 1995). Die overheidsbemoening kreeg echter in de loop van de jaren de overhand en dat zette de burger als het ware buiten spel. Dat de burger de laatste jaren weer meer aan zet komt, kan daardoor toch als omslag worden gezien.

Er heerst veel enthousiasme over dit fenomeen, ook bij overheden. Daar klinkt een roep om meer betrokkenheid van burgers om onderling zaken op te lossen en verantwoordelijkheid te nemen voor hun eigen leven. Die wens kan grote consequenties hebben voor het functioneren van de overheid. Want hoewel je deze burgerinitiatieven zou kunnen zien als de meest vergaande vorm van burgerparticipatie op de zogeheten participatieladder, gaat het hier niet om participatie in de gebruikelijke betekenis van

het aanhaken van burgers bij beleid dat overheden of instituties hebben uitgestippeld. Het gaat hier om initiatieven die ontstaan doordat groepen burgers elkaar vinden rondom een idee en daar autonoom, los van overheden of gevestigde instituties, mee aan de slag gaan (Huygen *et al.*, 2012).

De vraag wat dat betekent in de context van het natuurbeleid, stond centraal op de studiedag met de ietwat provocerende titel 'Zelforganisatie is beter voor de natuur' (zie kader). We beoogden met deze studiedag een groep mensen die betrokken zijn bij burgerinitiatieven bij elkaar te brengen en hen een podium te bieden om van elkaar te leren. Tegelijkertijd wilden we zelf in beeld krijgen welke onderzoeksvragen met burgerinitiatieven meekomen, zodat we daar onze onderzoeksprogrammering op kunnen richten. Uiteindelijk doel is het natuurbeleid, dat streeft naar meer initiatief uit de samenleving, met kennis ter zijde te kunnen staan.

We hebben de uitkomsten van de studiedag uitgewerkt tot dit essay. Het is niet bedoeld als verslag van de studiedag maar beoogt input te leveren voor de onderzoeksprogram-

mering. We hebben het essay opgebouwd aan de hand van een zestal, wellicht ietwat boude, stellingen die voortkomen uit onze observaties tijdens de studiedag. Deze stellingen weerspiegelen de actuele discussie over de mogelijkheden en onmogelijkheden van burgerinitiatieven. Of de stellingen bevestigd of verworpen moeten worden, kunnen we nog niet zeggen. Daarvoor ontbreekt namelijk nog de kennis die we in ons onderzoek hopen te ontwikkelen. Ook de vraag of burgerinitiatieven beter zijn voor de natuur, kunnen we nog niet beantwoorden, waardoor we ook nog niet kunnen beoordelen of de overheid met haar wens meer burgerinitiatief in te zetten in het natuurbeleid, op de goede weg is.

Burgerinitiatieven in de natuur zijn niet meer dan de paardenbloem tussen de stoeptegels

Het ligt bij burgerinitiatieven voor de hand dat de betrokken burgers zich vooral richten op hun directe leefomgeving. Ook als het om natuur gaat. De natuur dicht bij huis spreekt nu eenmaal meer aan dan wat Van Slobbe (2012) 'macro'-natuur noemt en waar het gaat om wereldomvattende thema's als biodiversiteit en klimaat. Dat leidt tot de vraag hoe burgerinitiatieven zich verhouden tot de grootschalige opgaven in het natuurbeleid, zoals het Europese Natura 2000-netwerk en de Ecologische Hoofdstructuur (EHS) in eigen land.

Kunnen burgerinitiatieven daar ook een bijdrage aan leveren? Of blijven ze beperkt tot buurtgroen, volkstuinten of een lokale hoogstamboomgaard? Stuk voor stuk waardevol, maar afgezet tegen de mondiale, Europese en nationale opgaven toch niet meer dan de spreekwoordelijke paardenbloem tussen de stoeptegels.

Of dit een reële zorg is weten we niet. Want hoewel we verschillende burgerinitiatieven kennen en bestudeerd hebben, hebben we geen overzicht. We weten daardoor niet goed wat er speelt, hebben geen kwantitatief overzicht van de dichtheid aan initiatieven, de omvang, de ambities en de uitkomsten ervan. Zolang we dat overzicht niet hebben, mogen we ook niet aannemen dat burgerinitiatieven enig gewicht in de schaal leggen als het gaat om de mondiale, Europese of nationale uitdagingen in het natuurbeleid.

Overzicht helpt inzicht te krijgen in wat we wel en niet van burgerinitiatieven mogen verwachten en kan ook inzicht bieden in de mogelijkheden om burgerinitiatieven, als ze dat al niet doen, meer te laten zijn dan die paardenbloem tussen de stoeptegels. Voor dat laatste kan het zinvol zijn het overzicht van een adequate typering te voorzien. Bijvoorbeeld zoals Arnouts *et al.* (2012) doen door met behulp van governancestijlen de belangen, bijvoorbeeld publieke, zakelijke of juist lokale, te typeren die bij de initiatieven spelen.

Studiedag 'Zelforganisatie is beter voor de natuur', Wageningen 21 maart 2013

Op 21 maart 2013 organiseerde de WOT Natuur & Milieu van Wageningen UR samen met het Ministerie van Economische Zaken een studiedag met als titel 'Zelforganisatie is beter voor de natuur'. Ruim 100 deelnemers zijn met elkaar in dialoog geweest. Aan het eind van de dag werd geconcludeerd dat zelforganisatie waardevol is en daarmee beter kan uitpakken voor de natuur. Het is echter nog niet duidelijk hoeveel beter dat is. Daarom is het belangrijk om ermee te experimenteren.

Een grote groep burgers en bedrijven wil handelen en veranderen om natuur te ontwikkelen en te beschermen. In een tijd waarin overheidsbudgetten kleiner worden en waarin burgers en bedrijven meer willen en kunnen, is de ontwikkeling van zelforganisatie van groot belang voor natuur en landschap. Zelforganisatie in de natuur is de situatie waarin burgers en bedrijven zelf de zorg voor de natuur organiseren, in plaats van de (rijks)overheid.

Maarten Hajer, directeur van het Planbureau voor de Leefomgeving was een van de sprekers op de studiedag. Hij vond het nodig om energieke burgers meer te betrekken bij de uitvoering van onder meer het natuur-

beleid. Cor van Meijenfildt van de directie Natuur & Biodiversiteit van het ministerie van Economische Zaken vond het een spannende tijd voor het natuurbeleid: "Door een andere aanpak kan de natuur weer in het hart van de samenleving komen". Rinske van Noortwijk, directeur GreenWish ten slotte was van mening dat we het van de kleine initiatieven moeten hebben: "Het beleid moet niet gericht zijn op het creëren van vitaliteit maar op het ruimte geven aan vitaliteit".

In de paneldiscussie onder leiding van Kris van Koppen van Wageningen UR met Ger van den Oetelaar van Streekrekening het Groene Woud, Frank van Bussel, directeur KNHM en Theo Beckers, voorzitter van Landschapsbeheer Nederland stonden een aantal vragen rondom zelforganisatie centraal. In een levendig debat waarbij ook de deelnemers in de zaal werden betrokken, is ingegaan op vragen zoals wat de overheid kan bieden aan initiatieven van burgers en wat het doel is van zelforganisatie bij natuurbeheer en -ontwikkeling. Het middagedeelte bestond uit masterclasses en workshops die diverse aspecten belichtten van Zelforganisatie.

Burgerinitiatieven zijn een schot hagel

Het beeld dat we hebben van burgerinitiatieven is vooral gebaseerd op de succesverhalen. Die komen in de pers en trekken de aandacht van onderzoekers. De casestudies waarop we onze kennis van burgerinitiatieven baseren, richten zich daardoor vooral op burgerinitiatieven die tot uitvoering zijn gekomen en waar resultaat wordt behaald (zie bijvoorbeeld Salverda & Van Dam, 2008). Zelden is er aandacht voor de niet-succesverhalen, voor initiatieven die niet verder dan mooie plannen komen, of zelfs al eerder strandden.

Dat geeft een eenzijdig beeld. Want ook de wereld van de burgerinitiatieven is er een van vele verliezers en weinig winnaars. Een lokaal initiatief is makkelijker gestart dan uitgevoerd. We weten niet hoeveel initiatieven verzanden en stoppen. Zijn burgerinitiatieven een schot hagel waarbij een enkel hagelkorreltje uit het afgevuurde patroon doel treft, maar de meeste dat missen? En is zo'n schot hagel wel geschikt om grotere doelen op grotere afstand te raken?

Door de focus op de succesverhalen weten we niet wat mis gaat bij burgerinitiatieven die hun doel niet bereiken. Daar kunnen veel redenen voor zijn. Zo wees Rinske van Noortwijk van GreenWish tijdens de studiedag op de vaak ontmoedigende reactie van overheden en de gevestigde instituties op prille initiatieven. Je moet kennelijk flink stevig in je schoenen staan om een vervolgstap te durven zetten en wet- en regelgeving, tegenwerkende overheden, onvindbare financiering en mankracht het hoofd te bieden. Daardoor komen maar weinig zaadjes tot bloei.

Wat maakt dat nu juist dat ene initiatief wel succesvol is en het andere niet? En wat kan ervoor zorgen dat de slagingskansen van prille burgerinitiatieven groter wordt? Daar is nog niet veel onderzoek naar gedaan. Onze kennis

is fragmentarisch. Zo wijzen velen op het belang van intermediaire organisaties (o.a. PBL, 2012), maar weten we eigenlijk nog helemaal niet welke rol zij precies kunnen of moeten spelen. Meer zicht op de factoren die succes of falen van burgerinitiatieven bepalen, kan er wellicht toe leiden dat er vaker met scherp kan worden geschoten, in plaats van met hagel.

Burgerinitiatieven leiden tot nieuwe soorten elite-natuur

Burgerinitiatieven kennen zeer diverse doelen. Soms liggen die in lijn met doelen van de overheid, maar vaak ook niet, of ze gaan er juist tegenin. Dat hoort bij zelforganisatie; juist wanneer het om eigen doelen gaat, al dan niet in verzet tegen doelen van bovenaf, is de betrokkenheid en energie van burgers het grootst (Van Dam *et al.*, 2011).

Maar hoever gaan we in het voorop stellen van de eigen doelen van burgerinitiatieven? Zijn de eigen doelen van burgerinitiatieven meer democratisch en legitiem dan de doelen die van bovenaf zijn gesteld? Bij natuurbescherming reiken de nagestreefde doelen verder dan de belangen van een lokale groep van burgers. Bij de EHS gaat het om doelen van de rijksoverheid, van de Nederlandse burgers dus en in sommige opzichten misschien zelfs van burgers van de gehele wereld. Ook is het de vraag in hoeverre de burgers die het initiatief dragen representatief zijn voor de lokale bevolking. De natuur die wordt nagestreefd door een burgerinitiatief, in protest tegen de 'elite van overheid en natuurorganisaties' is misschien wel de natuur van een andere elite. Onderzoek naar natuurbescherming in Zuid-Afrika laat zien hoe, onder de dekmantel van begrippen als governance en stakeholderparticipatie, kapitaalcrachtige groepen en personen uiteindelijk hun belangen, in de vorm van *private game reserves* en andere toerisme-projecten, doordrukken ten koste van lokale gemeenschappen (Büscher & Dressler, 2007). Zover gaat het in Nederland niet, maar ook hier is het denkbaar dat de facilitering van burgerinitiatieven uitloopt op 'empowerment of the powerful'.

Neem bijvoorbeeld de actuele discussie over verkoop van natuurgebieden. Hoe legitiem en democratisch is het om terreinen te verkopen aan private eigenaars, die deze dan naar eigen inzicht mogen beheren? Uit de discussies op de studiedag blijkt dat sommigen dit zien als een prima ontwikkeling, die burgers in staat stelt om zelf en met eigen middelen natuurbescherming ter hand te nemen. Voor anderen is het een zeer kwalijke ontwikkeling omdat waardevolle natuur wordt onttrokken aan collectief bepaalde beheerdoelen en publieke toegankelijkheid.

Hoe democratisch en legitiem zijn de door de overheid en grote terreinbeheerders nagestreefde natuurdoelen?

En hoe democratisch en legitiem zijn daartegenover de doelen van burgerinitiatieven? Door wie en waar wordt daarover beslist? Dit zijn belangrijke kennisvragen als het gaat om zelforganisatie. Twee punten zijn daarbij direct van belang. Ten eerste, de vraag naar democratische legitimering moet gedifferentieerd worden naar de natuur waarom het gaat. Voor een kerngebied in de EHS ligt zij anders dan voor een recreatiebos. Ten tweede, het gaat om bestemming en beheer, niet om eigendom. Ook als natuur in eigendom is van een private organisatie kan zij beheerd worden vanuit collectieve doelen – en daarmee krijgt dit beheer ook legitimiteit als collectief goed. Dit is de manier waarop in Nederland Natuurmonumenten en in het Verenigd Koninkrijk bijvoorbeeld de National Trust hun gebieden beheren. Andersom gebeurt het ook wel dat groene gebieden van de overheid worden verkocht als ware het vermarktbaar eigendom. Dat gebeurt bijvoorbeeld als gemeenten de bestemming van eigen gronden veranderen en deze dan verkopen om de gemeentekas te vullen. De kernvraag is derhalve: wat is een legitieme wijze van beslissen over de bestemming en beheer van een gebied in relatie tot de natuurwaarden daarvan?

Het zou een illusie zijn te denken dat onderzoek naar democratische legitimering van natuurbeheer en zelforganisatie de discussies en conflicten daarover kan oplossen. Maar wat wel kan, is meer duidelijkheid scheppen over de uitgangspunten en randvoorwaarden die we in Nederland willen hanteren als het gaat om legitieme beslissingen over bestemming en beheer van natuur. En dat is bijzonder nuttig om de soms verhitte debatten te verhelderen en spraakverwarring te vermijden.

Geen burgerinitiatieven zonder overheid

Stel dat er geen overheid zou zijn. Zouden er dan veel burgerinitiatieven op gang komen? Er is dan immers niemand anders die initiatief neemt en burgers zullen wel actie moeten ondernemen om hun doelen te realiseren. Of zou het dan juist stilvallen? Want overheidsbeleid is ook vaak de aanleiding voor het ontstaan van burgerinitiatieven, het hek waar de burger overheen wil klimmen, de springplank waarop de burger zich afzet naar het bereiken van zijn doelen. Liefde voor de natuur hoeft, zoals Elands & Turnhout (2009) en ook De Groot *et al.* (2012) constateerden, niet samen te gaan met ondersteuning van het natuurbeleid. Het kan zelfs samengaan met actief verzet.

In een situatie waarin burgers het initiatief naar zich toetrekken, en de overheid dat ook aanmoedigt, is het de vraag wat de rol van diezelfde overheid nog is. Maakt de overheid zich overbodig? Al was het maar omdat de veelheid aan initiatieven een voldoende robuust antwoord biedt op onze snel veranderende samenleving en leefomgeving en een veerkrachtige samenleving nu eenmaal veel beter instaat lijkt in te spelen op de dynamiek, dan een centrale overheid in haar eentje. Of houdt de overheid wel een rol? Bijvoorbeeld om er voor te zorgen dat

de optelsom van burgerinitiatieven ook gemeenschappelijke – de doelen van de individuele burgerinitiatieven overstijgende – belangen ten goede komt? En hoe zit dat met de grotere terreinbeherende organisaties (TBO's) zoals Natuurmonumenten, de Landschappen en Staatsbosbeheer?

Er lijkt in de Nederlandse samenleving een consensus te groeien dat aandacht voor burgerinitiatieven niet betekent dat overheid en TBO's het veld moeten ruimen. Niet of-of dus, maar en-en, of zoals Hans Rutten van het Ministerie van Economische Zaken tijdens de studiedag Zelforganisatie zegt, *via-via*. Daarmee verandert wel de rol. Wat nodig is in een situatie waarin het initiatief deels bij burgers komt te liggen, is een beter samenspel. Hoe bereik je dat? Wellicht is er een cultuurverandering nodig bij de TBO's en bij de overheid en moeten deze partijen leren meer vertrouwen te hebben in wat burgers kunnen. Misschien moeten we verdienmodellen ontwikkelen die burgerinitiatieven de benodigde financiële armslag geven. Of zoeken naar andere contractvormen voor grondgebruik en aangepaste vormen van controle, waarin meer directe vormen van (sociale) controle de verlammeende druk van complexe regelstelsels vervangen.

Dit samenspel tussen overheden, gevestigde natuurbeschermingsorganisaties en burgers is in de natuurbescherming lange tijd achterwege gebleven. Het zal daarom opnieuw 'uitgevonden' moeten worden. De vraag is hoe verschillende vormen van samenspel eruitzien, wat de voor en tegens van die verschillende vormen zijn en hoe ze zijn te realiseren.

Zelforganisatie levert niet alleen natuur op

Tijdens de studiedag zijn prachtige verhalen verteld over burgerinitiatieven in de natuur. Een voorbeeld is het Curringherveld in de provincie Groningen. Het gebied, dat deel uitmaakt van de Ecologische Hoofdstructuur, is eigendom van Staatsbosbeheer maar wordt al meer dan tien jaar beheerd door inwoners uit het naburige dorp Kornhorn. En hun betrokkenheid gaat verder dan de wandelpaden en bruggetjes die ze hebben aangelegd. Zo geeft de lokale basisschool er buitenonderwijs en vindt er elk jaar een cultureel festival plaats. Voor de dorpsbewoners zit de waarde van het gebied dan ook vooral in hun betrokkenheid bij het gebied. Of zoals Nico Boele van Staatsbosbeheer het zegt in het spirituele eigenaarschap.

Dit voorbeeld heeft dus niet alleen natuur opgeleverd, maar ook sociale cohesie. En dat is volgens Wals en collega's (2009) een belangrijke uitkomst van burgerinitiatieven: het samen doen, het samen leren. Zij noemen dit sociaal leren. Het is een manier van leren die mensen beter in staat stelt om van en met elkaar te leren en op creatieve en concrete wijze betekenis te geven aan het alledaagse leven. Mensen moeten elkaars verschillen niet alleen accepteren maar ook weten te benutten. Het gaat er volgens Wals en collega's om mensen met zeer verschillende achtergronden gezamenlijk kennis en ervaring te laten delen en op basis daarvan samen creatieve oplossingen te bedenken.

Uitermark (2012) zet daar wel kanttekeningen bij. Hij wijst er op dat de ongelijkheid tussen gemeenschappen met en zonder zelforganiserend vermogen kan worden vergroot. Mensen die moeite hebben zichzelf te organiseren worden benadeeld. Omgekeerd zijn de mensen die daar minder moeite mee hebben in het voordeel. Daarmee ontstaat, zoals we al zagen, het risico van elite-natuur.

Toch kan het leerproces er misschien ook toe leiden dat groepen die buiten de boot dreigen te vallen, langzaam maar zeker betrokken raken. In dat opzicht kan er zoals Hajer (2011) in de 'Energieke samenleving' stelt, naast het leerproces, ook een cultureel proces op gang komen

waarin lokale initiatieven bijdragen aan de culturele dynamiek in de samenleving. En die is van belang om het overheidsstreven naar een vitale 'Civil Society' te realiseren. Want daarvoor is niet alleen de al geschetste cultuurverandering bij overheden en gevestigde instituties nodig, maar ook bij de burgers die niet altijd ideaal zijn toegerust om succesvolle initiatieven te ontwikkelen. Als burgers leren in deze initiatieven, in samenspel met de overheid, ontdekken ze misschien ook dat de overheid niet tegen de burgers is, maar een instituut van en voor ons allemaal, een instituut dat het bovendien behoorlijk goed gedaan heeft als het gaat om de bescherming van onze collectieve waarden, inclusief natuur.

De vraag is hoe die cultuurveranderingen en leerprocessen bij burgerinitiatieven verlopen. Waarom het ene initiatief wel lukt en het andere niet. En als we die culturele kant ook als gewenst resultaat zien, ook wanneer we kijken naar overheidsdoelen, hoe meten we en beoordelen we die dan?

Er is geen weg meer terug

De gedachte dat er sprake is van een hype dringt zich soms op. Want iedereen heeft het ineens over zelforganisatie, overal duiken burgerinitiatieven op en overheden en wetenschappers omarmen dit nog relatief nieuwe fenomeen. Toch geloven wij niet dat de trend naar meer zelforganisatie afgedaan kan worden als een hype. Sterker nog, we denken dat er geen weg meer terug is.

De WRR (2012) schetst de veranderingen die onze samenleving de afgelopen halve eeuw heeft doorgemaakt en die in een context van democratisering en ontzuiling hebben geleid tot een steeds verder toenemende betrokkenheid van burgers bij het bestuur. Het maatschappelijk stelsel dat zich vanaf de jaren vijftig van de vorige eeuw vormde, veranderde daarin maar gedeeltelijk mee en heeft volgens Rotmans (2012) zijn langste tijd nu wel gehad. Hij verwacht dat de transitie naar meer zelforganisatie de komende jaren alleen maar verder zal uitbreiden.

Het toegenomen opleidingsniveau en de ontwikkeling van de informatietechnologie maken het daarbij voor burgers steeds eenvoudiger informatie en ervaringen te delen. Dat leidt tot wat Hajer (2011) de horizontalisering in de verhouding tussen burger en bestuur noemt. Burgers zijn tegenwoordig net zo goed geïnformeerd als overheden en verkeren wat dat betreft op gelijke voet.

Ook de groeiende betrokkenheid van burgers bij hun woonomgeving vormt een belangrijke factor bij het ontstaan van burgerinitiatieven. Deze *glocalisering*, die volgens Rotmans (2012) de tegenpool vormt van globalisering, kan er makkelijk toe leiden dat er, zoals indertijd bij de discussie over CO₂-opslag in Barendrecht, een clash optreedt tussen een overheid die een publiek belang meent te dienen en mondige en goed geïnfor-

meerde burgers die voor hun eigen directe belangen staan (Hajer, 2011).

Burgerinitiatieven beperken zich echter niet tot gevallen waarin burgers in verzet komen tegen een overheid, zoals in Barendrecht het geval was. Ze ontstaan ook doordat groepen burgers elkaar vinden rondom een idee en daar autonoom en los van overheden mee aan de slag gaan (Huygen *et al.*, 2012). Een belangrijk kenmerk van die initiatieven is dat ze hun eigen doelen formuleren die niet perse hoeven aan te sluiten bij doelen die de overheid nastreeft.

Wat dat betekent weten we nog niet. En we weten ook nog niet welke kansen het groeiende elan in de samenleving biedt om het natuurbeleid opnieuw op de kaart te zetten. We hebben in dit essay verschillende vraagstukken rondom burgerinitiatieven in natuur en landschap gede- tecteerd. Onderzoek is nodig om de vragen die we stellen te kunnen beantwoorden, zodat we, als onderdeel van onze wettelijke onderzoekstaak, aan kunnen geven wat de rol van de overheid kan of moet zijn in het samenspel met de samenleving, wat het succes van burgerinitiatieven kan vergroten, wat burgerinitiatieven in maatschappelijk opzicht betekenen en wat ze kunnen betekenen voor de mondiale uitdagingen in het natuurbeleid, en of klein, zoals zo vaak gezegd, inderdaad het nieuwe groot is.

Literatuur

- Arnouts, R.C.M., B.J.M. Arts, D.A. Kamphorst & J.P.M. van Tatenhove (2012). *Innovatieve governance-arrangementen in het groene domein. Over vermaatschappelijking van natuurbeleid en verduurzaming van handelsketens*. WOT-paper 17. WOT Natuur & Milieu Wageningen UR, Wageningen.
- Büscher B. & W. Dressler (2007). *Linking neoprotectionism and environmental governance: On the rapidly increasing tensions between actors in the environment-development nexus*. Conservation and Society 5: 586-611.
- Elands, B.H.M. & E. Turnhout (2009). *Burgers, beleid en natuur: tussen draagvlak en betrokkenheid*. WOT-studie 9. WOT Natuur & Milieu Wageningen UR, Wageningen.
- Groot, M. de, I.E. Salverda, R.I. van Dam & J.L.M. Donders (2012). *Drijfveren, sociaal kapitaal en strategie van collectieve burgeracties tegen grote landschappelijke ingrepen*. WOT-rapport 117. WOT Natuur & Milieu Wageningen UR, Wageningen.
- Hajer, M. (2011). *De energieke samenleving. Op zoek naar een sturingsfilosofie voor een schone economie*. PBL-publicatienummer: 500246001. Planbureau voor de Leefomgeving, Den Haag.
- Huygen, A., E. van Marissing & H. Boutellier (2012). *Conditioes voor zelforganisatie*. Verwey-Jonker Instituut, Utrecht.
- PBL (2012). *Balans van de Leefomgeving 2012*. Planbureau voor de Leefomgeving, Den Haag.
- Rotmans, J. (2012). *In het oog van de orkaan; Nederland in transitie*. Æneas, Uitgeverij van vakinformatie bv, Boxtel. 270 p.
- Salverda, I. & R. van Dam (2008). *Voorbeelden van burgerparticipatie en maatschappelijk initiatief*. Reeks Burgers en Landschap, deel 1. Alterra Wageningen UR, Wageningen.
- Salverda, I.E., M. Pleijte & A. Papma (2012). *Meervoudige overheidssturing in open, dynamische en lerende netwerken, Een essay over de nieuwe rol van het ministerie van Economische Zaken in de energieke netwerksamenleving*. Alterra Wageningen UR, Wageningen.
- Uitermark, J. (2012). *De zelforganiserende stad. In: Essays Toekomst van de stad*. Raad voor de Leefomgeving, Den Haag: p. 5-9.

- Van Dam, R., I. Salverda & R. During (2011). *Effecten van burgerinitiatieven en de rol van de rijksoverheid*. Reeks Burgers en Landschap, deel 5. Alterra Wageningen UR, Wageningen.
- Van Slobbe, T. (2012). *Hoezo natuur; Toekomstverkenning natuurbeleving en -betrokkenheid in Nederland*. Rapport van de Stichting wAarde, Beek-Ubbergen.
- Van der Windt, H. (1995). *En dan: wat is natuur nog in dit land? Natuurbescherming in Nederland 1880-1990*. Boom, Amsterdam/ Meppel.
- Wals, A.E.J., N. van der Hoeven & H. Blanken (2009). *The acoustics of social learning. Design learning processes that contribute to a more sustainable world*. Wageningen Academic Publishers, Wageningen.
- WRR (2012). *Vertrouwen in burgers*. WRR rapporten aan de regering 88. Amsterdam University Press, Amsterdam.

Websites

www.lerenvoorduurzameontwikkeling.nl
www.dagvandeduurzaamheid.nl

Colofon

Auteurs

Bram (B.) ten Cate, Joep (G.H.P.) Dirx & Paul (P.J.W.) Hinssen – WOT Natuur & Milieu Wageningen UR
Kris (C.S.A.) van Koppen – Leerstoelgroep Milieubeleid, Wageningen University
Janneke (J.) Vader – LEI Wageningen UR

© 2013 WOT Natuur & Milieu Wageningen UR

ISSN 1879-4688

De reeks 'WOT-papers' is een uitgave van de Wettelijke Onderzoekstaken (WOT) Natuur & Milieu, onderdeel van Wageningen UR. Een WOT-paper bevat resultaten van afgerond onderzoek een voor de doelgroep zo toegankelijk mogelijke wijze. De maatschappelijke discussie waarbinnen en waarom het onderzoek is uitgevoerd, komt daarbij nadrukkelijk aan de orde, evenals de beleidsrelevantie en mogelijk de wetenschappelijke relevantie van de resultaten.

Onderzoeksopdrachten van de WOT Natuur & Milieu worden gefinancierd door het Ministerie van Economische Zaken (EZ).

Deze paper is gemaakt conform het Kwaliteitshandboek van de unit WOT Natuur & Milieu.

Project WOT-04-010-031

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu
Postbus 47
6700 AA Wageningen
T (0317) 48 54 71
F (0317) 41 90 00
E info.wnm@wur.nl
I www.wageningenUR.nl/wotnatuurenmilieu

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

